

УДК 930(477)

**СТЕПУ У ДОСЛІДЖЕННЯХ
ОМЕЛЯНА ТЕРЛЕЦЬКОГО
STEPPE IN THE RESEARCHES
OF OMELIAN TERLETSKY**

Труба Р. І.,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри гуманітарних дисциплін, Львівський
державний університет фізичної культури
ім. Івана Боберського (Львів, Україна),
e-mail: hd@ldufk.edu.ua

Truba R. I.,
Ph. D. in History, Senior Lecturer of the Lviv State
University of Physical Culture (Lviv, Ukraine),
e-mail: hd@ldufk.edu.ua

Аналізуються дослідження Омеляна Терлецького щодо ролі і значення степу, як географічного фактора в історії України.

Ключові слова: О. Терлецький, степ, кочівники.

In the article author analyzed the role and significance of the steppe and a geographical factor of history of Ukraine in the research activities Omelian Terletsky.

Keywords: O. Terletsky, steppe, nomads.

Постановка проблеми. Важливе місце в історичній концепції Омеляна Терлецького (1873–1958) займають питання взаємин України зі степовиками. Як зазначає А. Портнов «історіографія XIX – початку XX століть трималася на двох провідних ідеях: сусідство агресивного «дикого» Степу – це причина занепаду Русі (в українській інтерпретації – передумова слабкості української державності, і – водночас – передумова для зміцнення захищеної лісами російської півночі); боротьба зі Степом – заслуга Русі перед Європою, європейською культурою, яка належним чином не віддячила «заборолі від азійських орд» [1].

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній українській історіографії «степу» в першу чергу слід виокремити роботи Я. Дашкевича [2], Н. Яковенко [3], В. Брехуненка [4], С. Леп'явка [5], І. Чорновола [6] та ін.

Написана майже дев'яносто років тому, книжка Омеляна Терлецького «Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками» [7] мала на меті у популярній формі ознайомити читача з проблемою місця і ролі України у боротьбі з кочівниками, яку він називає заборолом культури і цивілізації. Історик наголошує, що польська й російська історіографії вважають, що «Польща, зглядно Росія мають великі заслуги перед Європою, бо вони обороняли її перед тюрками й татарами, при чім заслуги України ставлять зовсім на боці. Не відмовляючи їм деяких заслуг під цим оглядом праця показує, що не вони, а саме Україна була головним заборолом культури й цивілізації і то не тільки за татарсько-турецьких часів, але перед тим також. Мова тут про боротьбу України зі степовиками почавши від печенігів, а скінчивши на татарах. Але до картини втягнуто теж і турків [...], все ж таки під культурним оглядом [вони – Р. Т.]

були дуже тісно звязані зі степовиками. А втім турки були так само грізними для європейської цивілізації, як і степові народи» [7, с. 3].

Варто зазначити, що тема боротьби України з кочівниками червоною ниткою проходить через більшість робіт О. Терлецького, зокрема доволі широко вона присутня в «Історії української держави» та «Історії України», а також численних статтях вченого [8]. Аналізована праця розпочинається із розгляду улюблених тем дослідника про роль народів в історії та географічні (природні) обставини і Україна. Він вважає, що народи поділяються на дві головні групи, з яких до першої належать ті, які «дуже багато причинилися до розвою культури й цивілізації, а друга група це народи, які гальмували розвій усього того, були ворогами культури й цивілізації та нищили її» [7, с. 4]. До першої групи він зараховує єгиптян, вавилонян, фінікійців, євреїв, греків, римлян, арабів, візантійців, а в середніх віках: італійців, французів, англійців та німців. Серед слов'янських народів історик виділяє українців, які «довгі століття обороняли цивілізацію та культуру перед загибеллю, що загрожувала від нецивілізованих азійських народів» [7, с. 6].

Звертаючи увагу на великий вплив географічних, тобто природних, факторів на історію тих чи інших народів і держав, О. Терлецький наголошує, що у випадку України вони відіграли особливу роль, оскільки «Україна була положена в сусідстві степів ... І це саме один з найважливіших чинників, який мав дуже великий вплив на нашу історію. [...] Хліборобська Україна стрінулася зі степом і мусіла відчувати наслідки такого сусідства» [7, с. 7]. На думку історика, таке сусідство із степом наклало на Україну особливу місію – обороняти не лише себе, а й інші народи перед небезпекую вторгнення кочівників, а це мало загальносвітове значення.

В книжці у хронологічній послідовності розглядається боротьба Київської держави з хозарами, печенігами, тюрками, половцями та монголо-татарським нашествям. На думку автора, визначальними віхами у цій боротьбі були: 1036 р., коли князь Ярослав Мудрий розгромив печенігів; 1060 р., коли Рюриківичі – Ізяслав I, Святослав II й Всеволод I розбили торків. Цими перемогами завершилась «перша доба боротьби України зі степовиками», а «прихід половецької орди був початком другої доби в історії боротьби України зі степовиками, яка закінчується розбиттям половецької орди в першій чвертині XIII століття» [7, с. 17]. Переможні походи русичів на половців у 1103–1111 рр. і 1184–1194 рр. мали велике міжнародне значення, адже: «Наші предки не тільки, що не пустили половців далше в Європу, не тільки що захистили наших західних сусідів поляків, але, що найважливіше, потрапили оборонити цю цивілізацію і культуру, що розвинулася на Україні» [7, с. 25–26].

О. Терлецький у боротьбі Русі з степовиками виділяє т.зв. «половецьку добу» і «татарську добу». Власне останній, у книжці відведено чимало сторінок. детально проаналізувавши монголо-

татарське нашествя на Русь, він підкреслює, що саме «наша держава княжої доби» відіграла основну роль у боротьбі з степовиками. «Тільки завдяки Україні, – зазначає історик, яка не пустила далі на захід ні печенігів, ні торків, ні половців, та й давала багато до діла від себе татарам, середуща Европа могла спокійно розвиватися та поступати наперед у культурі та цивілізації. Таким робом Україна стала заборолом культури й цивілізації, а разом з тим і християнства. А вже найбільше завдячують Україні: Польща, Угорщина й Литва. Всі три вони за плечима України могли впорядковуватися і правдивим щастям для них було те, що татари мали передовсім до діла з Україною» [7, с. 42].

Очевидно має рацію О. Терлецький коли звертає увагу, що «тимчасом Україна, обороняючи не тільки себе але й інших, виснажилась цією довготривалою боротьбою і ослабла врешті. Це сталося насамперед з наддніпрянською Україною, а потім і зі Західною Україною» [7, с. 42].

Чимало місця у книжці О. Терлецького відведено становищу українських земель в складі Литви, Польщі, згодом Речі Посполитої. Ці проблеми розглядаються ним під кутом зору здатності даних держав захистити українські землі від спустошливих грабіжницьких нападів татарських орд, оскільки на його думку, підпорядкувавши собі ці території, вони мали обов'язок «взяти на себе оборону українських земель» [7, с. 43]. Нездатність польсько-литовської держави виконати цю захисну функцію привела, як пише автор, до спустошення великих територій України, насамперед Переяславщини, південної Чернігівщини, південної і середньої Київщини, Брацлавщини і східного Поділля. Історик наголошує, що «українське населення не тільки відогнано від берегів Чорного моря, але ціла степова Україна й передстепова Україна стали пустинею. Київ став крайнім містом на українській землі...» [7, с. 45].

У таких умовах, зазначає О. Терлецький, захисником українських земель стало козацтво. Властиво увесь подальший матеріал книжки, а це майже половина її змісту, присвячений висвітленню місця і ролі козацтва у боротьбі з степовиками. Даючи високу оцінку військовому мистецтву козацтва, дослідник зазначає, що козацчина виникла саме тоді, коли татарські напади на Україну «стали що раз частішими і щораз страшнішими» і саме «українська козацчина стала заборолом України перед татарським лихом» [7, с. 54, 55].

У книжці показано, що боротьба козацтва з татарсько-турецькою агресією привернула увагу тогочасних європейських держав, де появилася чимало досліджень на цю тему. Історик аналізує праці польського автора Старовольського, французького Боплана та ін.

О. Терлецький підкреслює вирішальну роль козацтва у битві під Хотиним 1621 року: «Битва під Хотиним мала важне значіння для Східної Європи, до такого висліду цієї битви причинилася в головній частині козацчина, яка ти способом

не тільки оборонила українські землі перед турецьким пануванням, але охоронила теж Польщу перед розбиттям. І тому козацчина, як цілий час перед тим, так і в цій битві показала заборолом культури і цивілізації...» [7, с. 70].

Аналізуючи політику української держави середини та другої половини XVII ст. з Кримом і Туреччиною, О. Терлецький вважає, що гетьманська адміністрація у той період надавала пріоритет взаєминам з Польщею та Московщиною, а «боротьбу з татарами полишено Запорозькій Січі, яка під проводом славного кошового Івана Сірка в часі від 1654 до 1680 року провадила дуже завзяту війну з ордою» [7, с. 73].

На думку автора, багатолітня боротьба України з кочівниками дала свої позитивні результати і вичерпала себе наприкінці XVII – на початку XVIII ст., оскільки саме тоді – ні Кримське ханство, ні Туреччина не становили вже загрози для цивілізованого християнського світу. На даному етапі, дослідник вважав, що потрібно було більше уваги приділити захисту від північного сусіда – Московщини. Остання, у 1783 р. ліквідувала Кримське ханство, чи як пише О. Терлецький, Орду. Але, це стало можливим завдяки українському козацтву, яке «залишило татарську силу і через те уможливило Росії покінчити зі знеможеною татарською ордою» [7, с. 85].

У книзі також звертається увага на те, що крім збройної дев'ятсотрічної боротьби зі степовиками Україна має ще одну заслугу: «До боротьби зі степовиками, зі степовим життям шов український народ зі своїм плугом. [...] Хліборобство, ведене українськими руками, стрінулося зі степовим господарством Тут-так сказати б – стрінувся плуг зі скотарською палицею. І де прийшов плуг, там розвивалася культура та цивілізація» [7, с. 85–86]. Автор наголошує на цивілізаційній місії українського народу в господарському освоєнні степової зони, яке порівнює з подібною ситуацією на американському континенті.

У контексті досліджень О. Терлецького варто звернути увагу на висновки відомої української дослідниці Н. Яковенко. Аналізуючи історіографію даної проблеми, зокрема феномен України як цивілізаційного перехрестя між Сходом і Заходом, вона зазначає, що образ України, як своєрідного захисника Європи від азійських кочівників вперше вжив ще М. Грушевський, який підкреслював, що українському народові довелося «в своїй боротьбі з степом відіграти почесну роллю заборолу європейської культури від азійських орд». Дослідниця зауважує, що цей образ України – як «заборолу» використав також львівський учень Грушевського Омелян Терлецький, який назвав свою книжку «Україна забором культури й цивілізації перед степовиками» [3, с. 343]. Отже, Н. Яковенко, проблему «Україна між Сходом і Заходом» тобто боротьбу із Степом трактує значно ширше. Вона зауважує, що простір, який сьогодні є територією України «впродовж багатьох віків членували постійно змішувані внутрішні кордони: між мовними та етнічними групами, державами,

релігіями, політичними та культурними системами, ареалами кардинально відмінних економічних укладів. Це зробило його яскраво вираженою контактною зоною з вельми строкатим спектром соціокультурних феноменів» [3, с. 333]. Відповідно, зауважує вона, усе не українське, що опинилося на просторі «народу», асоціювалося з агресором, який прагне заволодіти «нашою» землею, підкорити «нашу» віру тощо.

Назначно ширші аспекти проблеми «Україна між Сходом і Заходом», ніж це висвітлюється в книжці О. Терлецького, звертає увагу В. Брехуненко, який зазначає, що: «Сценарій розвитку відносин між християнськими та мусульманськими претендентами на Степ стимулював активні етнічні, культурні, господарські контакти, які розвивалися паралельно військовим конфліктам...» [3, с. 36]. Ще одне його суттєве зауваження, в контексті книжки О. Терлецького: «Напередодні старту козацької версії освоєння Степового Кордону той не був суцільним Кордоном властиво європейської цивілізації. На відміну від києво-руських часів, коли конкурентне середовище тут обмежувалося змаганнями азійської степової стихії та Русі, як представника заходу, тепер у зв'язку з утворенням Московії та Польсько-Литовської держави опонентів побільшало. Крім того остаточно викристалізувалася та набула ключового значення релігійна складова протистояння: воно стало сприйматися, передусім як протиборство мусульманського та християнського світів. По християнський бік Степового Кордону коло суб'єктів зазначеного протистояння утворювали руський (український) світ, Польсько-Литовська держава, а також Московія...» [3, с. 29].

У свою чергу Ігор Чорновол у дослідженні «Компаративні фронтони: світовий і вітчизняний вимір» шукає відповіді на питання про те, як чинник фронтиру впливає на соціальну структуру і духовну культуру суспільства, чи доцільно впроваджувати тезу про фронтір в історію України, а коли так, то наскільки широко і до якої міри фронтірне минуле впливає на творення модерної української ідентичності. Надто в ситуації, коли Україна знову стає порубіжжям європейської цивілізації у зіткненні з російською експансією. Проблема фронтиру, тобто порубіжжя, в українському контексті набуває особливої актуальності, надто «щодо України, то здавалося б, реалії фронтиру тут давним-давно належать історії, але ознаки його відчутно і далі. Втім, вплив фронтірного минулого на формування модерної української ідентичності перебільшувати не варто. Зрештою, Україна – далеко не єдиний із ранньомодерних фронтірів Європи, що здобув незалежність наприкінці ХХ століття. Як символ фронтір забезпечує українцям їхню ідентичність, а от суто фронтірні амбівалентна лояльність і «роздерте сумління» шкодять їй, – надто саме тепер, коли водночас із перетворення Донбасу на міліарний фронтір, ціла Україна, своєю чергою, знову стає порубіжжям європейської цивілізації, зоною жорстокого протистояння експансії Росії» [6, с. 266].

Повертаючись до аналізу праці О. Терлецького, варто звернути увагу на його висновки, які зважаючи на час її написання й опублікування та стан опрацювання даної проблеми в історіографії, можна вважати за цілком прийнятні з наукової точки зору. З другого боку варто пам'ятати про науково-популярний характер видань «Просвіти», під грифом якої вийшла книжечка О. Терлецького. Очевидно цим можна пояснити деяку публіцистичну тональність даних висновків.

Отже, автор наголошує: «Двадцять сім поколінь українського народу мало перед собою боротьбу зі степовиками. Це немало важлива праця в історії людства! І під цим оглядом ні один народ східної Європи не може рівнятися з українським. [...] А коли ми пам'ятаємо, що Україна таку почесну працю сповнила для культури й цивілізації, бо довгі століття її обороняла, то не на те це пам'ятаємо, щоби домагатись вдячності від цивілізованих народів, (бо без цього ми можемо обійтись, а на те, щоби ми вміли цінити нашу минувшину, щоби ми мали почуття цінності й вартості українського народу, бо тільки тоді потрапимо себе пошанувати та гідно виступати у зносинах з іншими народами...» [7, с. 88, 91].

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. У контексті трактування О. Терлецьким проблеми боротьби України із степовиками, його оцінок внеску українського народу у захист європейської цивілізації, привертають увагу роздуми відомої дослідниці Н. Яковенко про фактор Сходу в історії України. У них порушується широкий спектр контактів і взаємин у трикутнику Україна-Захід-Схід. «У шкільній, інтелектуальній та політичній культурі української еліти XVI–XVII ст., – зауважує Н. Яковенко, – справді домінувала «західна» модель цінностей, тим часом, як сотерологічний аспект мислення й далі чітко тримався візантійської матриці, а лицарська субкультура тієї-таки еліти мала явні зразки тюркської традиції [...]». У цьому сенсі територія України, завдяки своєму географічному розташуванню на стику Євразійського Степу і двох масивів європейської («візантійської» та «латинської») культури, справді є «перехрестям» між Азією, православною Європою та «латинською» Європою» [3, с. 364]. У цьому сенсі зберігає свою актуальність афористичний вислів П. Куліша: «Українці лежать головою до Європи, а ногами до Азії».

Список використаних джерел

1. Портнов, А. «Між Сходом і Заходом». Нотатки про взаємини Русі і Степу в російській та українській історіографії. [online]. Доступно: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1329-andrii-portnov-mizh-skhodom-i-zakhodom-notatky-pro-vzaiemyny-rusi-i-stepu-v-rosiiskii-ta-ukrainskii-istoriografii> [Дата звернення 17 квітня 2019].
2. Дашкевич, Я., 1992. «Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)», В Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів, Т.222, Праці історично-філософської секції, с.28–44.
3. Яковенко, Н., 2002. «Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї, В Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст., Київ: *Критика*, с.333–365.

4. Брехуненко, В., 2011. 'Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст.', Київ: *Інститут української археографії та джерелознавства НАН України*, 503 с.
5. Леп'явко, С., 2001. 'Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.)', Запоріжжя: *РА «Тандем-У»*, 64 с.
6. Чорновол, І., 2015. 'Компаративні фронтони: світовий і вітчизняний вимір', Київ: *Критика*, 376 с.
7. Терлецький, Ом., 1930. 'Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками', Львів: *Видавнича Спілка «Діло»*, 92 с.
8. Терлецький, Ом., 1922. 'Географічні обставини і три українські держави' *Календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1923*, Львів, с.78–85; Його ж, 1930. 'Вплив природи на історію України', Львів: *Видавнича Спілка «Діло»*, 75 с.

References

1. Portnov, A. '«Mizh Skhodom i Zakhodom». Notatky pro vzaiemny Rusi i Stepu v rosiiskii ta ukrainskii istoriografii («Between East and West». Notes on the relationship between Russia and Steppe in Russian and Ukrainian historiography)'. [online] Dostupno: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1329-andrii-portnov-mizh-skhodom-i-zakhodom-notatky-pro-vzaiemny-rusi-i-stepu-v-rosiiskii-ta-ukrainskii-istoriografii>.
2. Dashkevych, Ya., 1992. 'Ukraina na mezhi mizh Skhodom i Zakhodom (XIV–XVIII st.) (Ukraine on the border between East and West (XIV–XVIII centuries))', *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka*, Lviv, T.222, Pratsi istorychno-filosofskoi sektsii, s.28–44.
3. Yakovenko, N., 2002. '«Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom»: proektsiia odniiei idei («Ukraine between East and West»: projection of one idea)', V *Paralelnyi svit: Doslidzhennia z istorii uavlen ta idei v Ukraini XVI–XVII st.*, Kyiv: *Krytyka*, s.333–365.
4. Brekhunenko, V., 2011. 'Kozaky na Stepovomu Kordonі Yevropy: Typolohiia kozatskykh spilnot XVI – pershoi polovyny XVII st. (Cossacks on the Steppe Border of Europe: Typology of the Cossack Communities of the 16th – the first half of the XVII century)', Kyiv: *Instytut ukrainskoi arkheografii ta dzhерелознавства НАН України*, 503 s.
5. Lepiavko, S., 2001. 'Velykyi kordon Yevropy yak faktor stanovlennia ukrainskoho kozatstva (XVI st.) (Great border of Europe as a factor for the formation of the Ukrainian Cossacks (XVI century))', Zaporizhzhia: *РА «Тандем-У»*, 64 s.
6. Chornovol, I., 2015. 'Komparatyvni frontyry: svitovy i vitchyzniani vymir (The comparative frontiers: the world and domestic dimension)', Kyiv: *Krytyka*, 376 s.
7. Terletsyky, Om., 1930. 'Ukraina zaborolom kultury y tsyvilizatsii pered stepovykamy (Ukraine bans culture and civilization in front of steppe)', Lviv: *Yydavnycha Spilka «Dilo»*, 92 s.
8. Terletsyky, Om., 1922. 'Neohrafichni obstavyny i try ukrainski derzhavy (Geographical circumstances and three Ukrainian states)', *Kalendar tovarystva «Prosvita» na zvychainyi rik 1923*, Lviv, s.78–85; His same, 1930. 'Vplyv pryrody na istoriiu Ukrainy', Lviv: *Yydavnycha Spilka «Dilo»*, 75 s.

* * *